

A L'ENTORN DE LA PLAÇA DEL COMERÇ (ANYS 1935-1936)

Quan tenia deu i onze anys anava a l'Acadèmia Víctor, ubicada al número 5 de la plaça, del Comerç; s'hi entrava per una porta petita on hi havia una escala per la qual s'arribava a l'habitatge i a les aules. L'horari de les classes era de 9 a 12 del matí i de 3 a 6 de la tarda, i els dissabtes a la tarda fèiem festa, és a dir que, escolarment, ja gaudíem de la «setmana anglesa».

La plaça del Comerç era una cruïlla de pas obligat per a moltes persones que anaven al mercat o que anaven a buscar el tramvia amb remolc, número 40, que anava des de la plaça fins al carrer de Trafalgar, a tocar de la plaça d'Urquinaona.

Frondoses moreres proporcionaven ombra a la plaça, i quan n'era el temps, els nois ens hi enfilàvem a collir mòres per menjar-nos-les, i també per agafar fulles fresques per alimentar els cucs de seda que gairebé tothom teníem a casa, dintre d'una caixa de cartró de sabó Heno de Pravia.

En el carrer de l'Ajuntament, que desembocava al carrer Gran, a la vorera que donava a la plaça hi havia una parada de taxis –en la qual no n'hi havia mai més de dos–, i a la vorera de l'altre cantó, la paret del bar de cal Ros, on ara hi ha una botiga d'articles de pell, estava sempre plena de cartells de propaganda política.

He dividit aquest article en tres parts titulades «Al matí», «Al migdia i al vespre» i «Al vespre i a la nit», ja que aquests eren els tres ambients diferents de la plaça del Comerç que jo vaig conèixer.

Al matí

Jo vivia una mica lluny, a prop de les casernes, i m'agradava arribar aviat a la plaça per poder tenir una estona per xerrar i jugar amb els companys abans d'entrar a classe. Com que teníem el gran rellotge de can Carrera a la vista aprofitàvem el temps al màxim i quan faltaven dos o tres minuts per a les nou tots corríem per pujar l'escala i arribar a temps a classe.

El primer que fèiem al matí era anar a badar davant del quiosc, una petita caseta de fusta davant del carrer de Pons i Gallarza, justament on hi havia la parada del tramvia. En aquella època hi havia molts diaris, ben aplegats sobre el taulell perquè les capçaleres estiguessin a la vista del públic: *La Vanguardia*, *El Diluvio*, *Solidaridad Obrera*, *El Correo Catalán*, *Diario de Barcelona*, *El Día Gráfico*, *La Humanitat*, *La Veu de Catalunya*, *Las Noticias*, i potser alguns més, juntament amb la premsa esportiva. Penjats

Pedro Robles Sánchez.

al voltant del quiosc, recordo que hi havia els setmanaris *Estampa*, *Crónica*, *L'Esquella de la Torratxa*, *El Be Negre*, *Gracia y Justicia*¹, i l'anticlerical *La Traca*, sempre mig tapat perquè no es vegessin els seus provocatius dibuixos.

Hi havia també exposades novel·les de cowboys i d'Emilio Salgari, com els populars *Doc Savage*, *Pete Rice* i *Bill Barnes*, així com novel·les «picants», amb les cobertes mig tapades, perquè no es veiessin del tot les nueses de les il·lustracions; i també quedava mog oculta la revista nudista *Pentalfa*.

Els còmics o *tebeos* els tenien a dintre de la caseta i els posaven sobre el taulell al migdia, quan ja s'havien venut els diaris; hi havia el popular TBO, *La Risa Infantil*, *PBT. Aventurero*, *Yumbo*, *Pulgarcito*, *Patufet* i més literatura infantil.

De vegades, al quiosc s'hi acostava un home que agafava un paquet de diaris i se'n anava pel carrer de l'Ajuntament, la plaça d'Orfila i el carrer Malats, tot cridant: «*La Vanguardia*, *El Diluvio*, *La "Solí"*...», amb la guerra del pa tou». Ens feia gràcia aquesta última expressió i li

preguntàvem si aquella guerra era la dels italians i els d'Etiòpia que hi havia en aquell temps. L'home se'n reia i deixava de dir-ho. I era llavors, quan ell acabava la seva cridòria, que continuàvem nosaltres: «i amb la guerra del pa tou!».

1. El setmanari *Gracia y Justicia* el vaig veure moltes vegades penjat al quiosc, però no el vaig llegir mai, era satíric i antirepublicà. Recordo haver escoltat uns senyors de tendències dretanes que comentaven un rodolí publicat en aquesta revista. Uns anys més tard va sortir el tema, quan parlava amb uns senyors més grans que jo i recordaven aquell rodolí, que jo quasi havia oblidat, i que pel seu estil l'atribuïen a l'escriptor i dramaturg José M. Pemán. El rodolí feia així:

*Si pública es la mujer
que por puta es conocida,
república tiene que ser
la puta más socorrida.
Y partiendo de esta base
de una lógica absoluta,
todo aquél que se reputa
de la República hijo,
sin duda tiene que ser
un hijo de la gran puta.*

Una de les coses que ens cridava més l'atenció era que hi havia dies que els diaris portaven grans espais en blanc; es tractava dels espais que ocupaven articles que havien estat censurats per les autoritats.

Els dies de vaga, al carrer s'hi respirava un ambient inusual a aquella hora; algunes persones tombaven els seients de la plaça, que eren de pedra i que estaven formats per dos suports de formigó fermes a terra i que sostenien una llosa de més d'un pam de gruix que feia de seient. Entre sis o vuit homes alçaven la llosa i la deixaven recolzada als suports formant una espècie de parapet. Un dia, anant a l'escola, vam veure que havien aixecat una barricada de llambordes que deixava tancat el carrer Gran, a l'alçada de La Reforma amb el carrer Malats. Fer una barricada no era gaire difícil, el que més costava era treure la primera llamborda, que la treien amb dues perpalines, després les altres ja sortien fàcilment i, en poca estona, uns quants homes podien haver construït un mur de més d'un metre l'alçada per un metre d'ample. La plaça del Comerç estava presa per la Guàrdia Civil, amb cara ferrenya i amb una metralladora Hotchkiss, amb trípode i seient, per atemorir els vaguistes. Per arribar fins a l'escola havíem de passar per davant dels guàrdies, mentre ens miràvem aquella arma que només havíem vist en les pel·lícules. Moltes vegades, durant la República, vaig poder sentir el concepte «vaga revolucionària», no sé, però, si aquella ho era. Es va dir que la Guàrdia Civil patrullava a cavall pel davant de les portes de ca l'Alsina (empresa Fabra y Coats), on les dones s'havien revoltat; i també es va sentir a dir que en altres indrets cremaven tramvies.

Una de les empreses més conflictives d'aquells anys era la Companyia de Tramvies de Barcelona, que va ser víctima de la crema d'alguns vehicles. Les fotos dels tramvies cremats eren publicades en la premsa gràfica de l'època. El pare, que treballava en el sector del transport, quan anava a dinar amb altres xofers s'assabentava del que havia passat i després ho comentava a casa; deia que pujaven un parell de pistolers amb un paquet de mà, i quan el tramvia o l'autobús passava per algun descampat (entre La Sagrera i el Clot o pel gran solar de la futura plaça de les Glòries, pel Poble Nou, pels Quinze, etc.) treien les pistoles i feien baixar tothom. Després treien del paquet dues ampolles planes i plenes dos líquids diferents, lligades amb un cordill tot formant una peça, les tiraven al terra del cotxe i, en trencar-se les ampolles i unir-se els líquids, tot el vehicle s'inflamava. Les autoritats van decidir que els vehicles anessin escortats per una parella de Guardias de Asalto.

Una nit van cremar un autobús de dos pisos a la parada que tenia al carrer Gran davant d'on ara hi ha la farmàcia i la merceria, a tocar a la plaça del Comerç. Aquests autobusos tenien una escala per la part del darrere per on es pujava al pis de dalt, i a l'entrada de la primera planta hi havia dos seients laterals de dues places, un al davant de l'altre. En els seients des dels quals es veia la gent que anava pujant s'asseien els dos guàrdies. En un instant els van tirar gairebé als peus les dues ampolles i va començar l'incendi en el lloc per on la gent havia d'entrar o sortir (aquells autobusos no tenien portes), i els passatgers van haver de trencar els vidres de les finestres per sortir-ne. Al matí, quan ens en vam assabentar mentre anàvem a l'escola, vam córrer per veure-ho, però quan hi vam arribar ja s'havien endut el vehicle cremat; per la vorera, però, encara es veien senyals de l'incendi i tot de veïns que comentaven l'incident.

Quan la vaga durava més d'un dia, les dones s'exclamaven pels jornals perduts i algunes, ja resignades, deien per consolar-se que «el que la butxaca perd el cos ho guanya, que cos descansat diners val».

Per Nadal, a la rellotgeria Carrera posaven un pessebre molt bonic a l'aparador, que durant tres setmanes causava l'admiració de tothom que hi passava.

Alguns dies, aprofitant que no hi havia gaire trànsit, creuàvem el carrer Gran per veure, a la vorera del carrer Pons i Gallarza, un cambrer del cafè Versailles que, a aquella hora i dos o tres dies per setmana, assegut en una cadira, es dedicava a torrar cafè en una mena de bombo o tambor que girava sobre uns suports i que, posat sobre una llauna amb brases, l'anava fent girar en un sentit i en un altre deixant en tot el carrer una flaire exquisida de cafè. En totes les cafeteries importants feien ells mateixos la torrefacció del cafè en gra i era la garantia que en aquells establiments servien un bon cafè.

De vegades ens atansàvem fins a la cruïlla del carrer Mateu Ferran, per on passaven les dones que anaven al mercat, i on hi havia un home que cantava les cançons que eren moda i venia uns papers amb les lletres de «Maria de la O», «Rocío», «Mary Cruz», «Mi jaca», també tangos de Carlos Gardel, així com cançons de pel·lícules que estaven de moda. En aquella època la gent cantava molt: les dones mentre feien la feina de casa, els homes mentre treballaven, els paletes des de les bastides, etc., a més, les lletres eren molt fàcils i es memoritzaven aviat. Hi havia dones que es quedaven una estoneta escoltant-lo i després ja se n'anaven cantant la cançó, però les més joves compraven els *cancioneros*.

Els dies immediatament posteriors a la revolta del 19 de juliol, els veïns s'estaven pels carrers observant tot aquell enrenou de gent armada, dalt de camions i cotxes amb pintades de sigles sindicals, que enlairaven fusells davant les casernes i les tropes de l'exèrcit vençut. La gent deia que per la ciutat corrien cotxes fantasma disparant i provocant víctimes. Es deia que eren feixistes que durant el saqueig de les casernes i del Parque de Artilleria, enmig de tot aquell desgavell, també havien agafat armes i, des de cotxes amb sigles anarquistes pintades, disparaven contra els grups de veritables revolucionaris, però allò va durar pocs dies. La gent també va anar tornant a la feina, perquè, amb revolució o sense, calia treballar per poder menjar. Els negocis petits, si no els havien requisat els camions o els queviures dels magatzems, funcionaven igual que abans, i les empreses grans eren dirigides per un comitè. Jo també vaig tornar a l'escola aquells últims dies de juliol. L'Acadèmia Víctor era una escola privada de tarannà catòlic on es resava les oracions del catecisme en entrar a classe. Ara tot això s'havia suprimit i uns marcs ovalats amb unes litografies del Sagrat Cor i de l'Àngel de la Guarda que hi havia abans a les aules havien estat prudentment retirats.

Aquells anys, pel mes d'agost els professors feien vacances i molts alumnes deixaven d'anar a l'escola; en canvi, d'altres, com jo mateix hi continuàvem anant per no estar tanta estona pel carrer, i allà ens tenien recollits, val a dir que amb un règim de poc estudi, i podíem distreure'ns amb còmics o jugant amb els companys. Les escoles públiques organitzaven colònies. Un dels últims matins de juliol va venir a l'escola un noi de la meua colla que acostumava a fer vacances, l'amic Ginesta, simpàtic, grassonett, d'ulls blaus, dinàmic i molt enginyós. Havia vingut per acomiadar-se dels seus amics perquè la seva família se n'havia d'anar de Sant Andreu perquè els de la FAI cercaven al seu pare, que havia estat empleat de la Companyia de Tramvies. Mai més no en vam tornar a saber res.

Aquells dies es parlava de columnes que havien sortit per anar a prendre Saragossa. «A Zaragoza» era el crit més escoltat, però també es deia que als murs del cementiri de Montcada i a l'Arrabassada, en un lloc que en deien el Revolt de la Paella, apareixien cada matí persones afusellades.

A l'escola ens vam passar els mes d'agost parlant del que la gent deia pel carrer. De la sortida de milicians cap a Mallorca, del front d'Aragó -sí que era lluny Saragossa, que no hi arribaven mai...- i de la revolució. Recordo que jo preguntava perquè la gent deia *feixistes* als que els diaris deien *facciosos* i ningú m'ho sabia explicar.

L'ambient de la plaça es veia lleugerament canviat. Hi havia gent armada que anava a agafar el tramvia, molts d'ells amb granota blava i amb gorres i mocadors nuats al coll amb els colors roig i negre. La paret de cal Ros estava plena d'impactants pasquins de propaganda que incitaven al treball, a les col·lectivitzacions, a la lluita i a la victòria.

Al quiosc van desaparèixer alguns diaris i n'aparegueren d'altres: *La Batalla*, òrgan del POUM; *Treball*, del PSUC, i *Las Noticias* sortia com a òrgan de la UGT; però els diaris que més comprava la gent eren *La Vanguardia* i *La "Sol"*. Les publicacions que fins llavors estaven mig tapades s'exhibien sense tapabruts; les novel·les «picantes», el *Pentalfa* i *La Traca*, aquesta última penjada a l'abast i que mig furtivament fullejàvem per veure aquells dibuixos de frares i monges mig despullats, com també acudits que ridiculitzaven els militars sublevats.²

L'home que cantava a prop del mercat ho continuava fent, però havia canviat el seu repertori i ara cantava himnes revolucionaris: *La Internacional*, *Hijos del Pueblo*, *A las Barricadas!*, *La Joven Guardia*, etc., i també una sèrie de cançons amb lletres al·lusives als fets d'aquella temporada, adaptades a músiques d'antics cuplets, però que no es van fer populars ja que tan sols vaig sentir-les a cantar a ell:

*Se sabe que en Zaragoza
Huesca, Córdoba y Granada,
cometieron los facciosos
las mayores salvajadas.
A los obreros cogian
en masas muy numerosas
y a ellos mismos les hacian
que se cavasen la fosa.*

I seguia amb tres o quatre quartetes per l'estil, i acabava:

*Pero el pueblo triunfador,
con su presidente Azaña,
no ha de dejar un fascista
en ningún rincón de España.*

2. *La Traca* va començar a publicar, després de les eleccions del 16 de febrer de 1936, una mena d'enquesta titulada *¿Qué haría Vd. con la gente de sotana?*, en la qual els lectors exposaven les seves opinions més dures. Jo havia trobat i llegit trossos d'aquesta revista i aquelles respostes publicades eren molt exagerades, i jo creia que tot era broma. Després de la revolta del 19 de juliol encara es publicava aquella enquesta, però aviat va deixar d'incidir en gran part de l'anticlericalisme per ridiculitzar els militars sublevats. A casa, cercant aquests acudits, van comprar alguns exemplars els mesos d'agost i setembre. A Franco el dibuixaven amb un gorret de legionari del qual li sortien uns rinxols pel clatell, ulls de xinès, amb unes llargues pestanyes, llavis gruixuts i una floreta a la mà amb posat d'afeminat. A Queipo de Llano el ridiculitzaven els textos i el dibuixaven begut i agafat a dos edificis en forma d'ampolla, en un es llegia *Jerez* i en l'altre *Cazalla*, i el personatge deia: *«Estos son mis poderes»*. En una portada es mostrava un grup de generals amb capa de ruc, asseguts al voltant d'una taula amb un rètol que deia -en comptes de Junta de Burgos- Junta de Burros.

Feia ja uns tres mesos que durava la guerra i la meua colla i jo encara no ens havíem après del tot aquells himnes que sovint sonaven per la ràdio, mitjà que encara no estava a l'abast de tothom. Vam decidir comprar entre tots uns papers amb himnes i cançons. Entre aquells himnes també hi havia Els Segadors. De tots, només n'hi havia un que se'n sabés la música i no gaire la lletra, per tant aquest era el que ens anava orientant i els altres cantàvem. Cantàvem «Bon cop de falç, bon cop de falç» quan va passar vora nostre un home d'uns quaranta anys que, tot mirant-nos, ens va dir: «Bon cop de falç, nanos? Bon mos d'alfals». Nosaltres vam esclatar a riure perquè vam creure que havia fet un acudit. Érem molt innocents; teníem onze anys.

Al migdia i a la tarda

Quan tornàvem de dinar, prop de tres quarts de tres de la tarda, sovint fèiem una ullada al quiosc o xerràvem entre nosaltres, mirant la gent que baixava del tramvia o intentant mirar pels vidres de les portes encara tancades del cinema Atlàntida els quadres de les pel·lícules que hi feien.

A aquella hora arribava un home vell, de grans bigotis blancs i bruts, amb una cistella plena de caramels, cacauets, tramussos, xufles, regalèssia, etc., i s'asseia en una banqueta mentre esperava que obrissin el cinema i, mentrestant, venia algun caramel als alumnes de l'Acadèmia Víctor. Aquell home devia ser d'una família molt pobra i vivia pel carrer Otger. Parlava un castellà amb un accent estrany. Quan li preguntàvem d'on era, ell ens deia que de Turquia. De vegades, perquè marxéssim ens deia «ate, ate», en comptes de pronunciar «ale, ale». Dos o tres mesos després d'entrar les tropes nacionals a Barcelona, aquell vell i la seva família van desaparèixer. A la porta del cinema s'hi va posar un altre home. Vam preguntar a la taquillera del cinema per aquell home i ens va dir que l'havien fet fora d'Espanya, i l'havien enviat a ell i la seva família a Turquia perquè eren jueus.

Al bar Versailles, des del mes de maig fins a finals d'octubre, acostumaven a posar al migdia unes quantes taules rodones de marbre a la plaça, fent una terrassa a l'ombra de les moreres. També posaven tres o quatre taules rectangulars, també de marbre, a la vorera del carrer Pons i Gallarza.

A aquelles hores (les tres de la tarda) la gent que hi prenia cafè només podien ser botiguers o treballadors autònoms. A les taules rectangulars es jugaven les consumicions al dòmino i, com que gairebé no hi havia trànsit, des de la plaça se sentien les xerrades i els cops que feien amb les fitxes sobre el marbre. A les taules rodones no s'hi jugava.

Moltes vegades els nanos ens quedàvem badant mirant com els cambrers servien les taules. Hi havia algun senyor -no gaires- amb barret que, molt educadament, amb un gest fet amb la mà, o bé amb veu baixa, indicava al cambrer el que volia prendre, que era normalment cafè i copa; i el cambrer tornava amb una safata amb una ampolla d'aigua -a l'estiu, aigua fresca-, el platet amb la copa gran on després posaria el cafè, els terrosos de sucre dintre del seu embolcall de paper fi, la botella de conyac o d'anís i una copeeta per posar-hi el licor. A l'altra mà duia la cafetera amb el cafè calent; també acostumava a portar una caixa de cigars. De vegades, juntament amb el cambrer també sortia l'amo del Versailles, el senyor Heredero, i, amb la seva personalitat i elegància, servia la copeeta i seguidament presentava al client la caixa de cigars perquè escollís el que més li agra-

dés, mentre mantenia amb ell uns minuts de conversa cordial. Veritablement, als nostres ulls d'infants, ens semblava més senyor l'amo del Versailles que els seus clients.

Hi havia també uns altres clients, ben vestits, que encara que aparentaven ser uns senyors, quedava demostrat que no ho eren de mena perquè picaven de mans i cridaven el cambrer, encara que aquest els estigués veient des de l'altre cantó del carrer. Li deien en veu alta la seva comanda, cafè amb copa o *carajillo*, i si el licor demanat era conyac li recalcaven la marca, perquè ho sentís tothom: «que sigui de Tres Cepas!»³, i si era anís que fos del Mono. El cambrer també els portava una caixa de fàries, però es veu que aquestes filtraven l'aire pels porus de la fulla i no tiraven prou bé perquè el fumador sempre embolicava aquests cigars amb paper de fumar.

Entre els clients també hi havia pagesos, ben vestits, amb gorra, armilla, faixa, pantalons de vellut i espadenyes. Eren els que tenien el tros a l'altre cantó de la via del tren, i hi conreaven verdures de molt bona qualitat (els bròquils del pla eren excedents), i als matins, amb un carro tirat per un cavall, portaven a vendre els seus productes e a una parada que tenien, sota els porxos, al mercat, i que regentaven les seves dones o filles. A aquelles hores ja havien plegat, recollit la parada i, després de dinar, anaven al bar a prendre el cafè reposadament. Moltes vegades compartien taula i conversa amb uns altres personatges característics, que duïen bata blava, o amb amos de petits tallers, fusteries, lampisteries..., amb manyans, ferreters, etc. Solien a prendre *carajillos* d'anís. Els cambrers els portaven la copa ja amb la quantitat de licor servit -generalment anís de *garrafa-* i després l'acabaven d'omplir amb cafè calent de la cafetera. Després de beure's lentament el *carajillo*, solien fer el cigaló -alguns en deien fer el «pic i repicó» -i el cambrer venia amb una ampolla d'anís sense etiqueta i tornava a omplir aquella copa fins a la meitat. Per fumar demanaven un caliquenyo i de vegades un *toscano*. Aquest tipus de caliquenyo italià, prim pels extrems i més gruixut pel centre, amb una vitola amb els colors de la bandera italiana, el solien tallar pel mig i semblava que fumaven una mena de trompeta. Moltes vegades els nanos ens afanyàvem a recollir aquelles vitoles.

De vegades els de la bata blava preferien demanar un cremat, llavors el cambrer els portava un plat de postres, l'omplia de rom fins a la meitat, i per les vores del plat posava dos terrossos de sucre que, en mullar-se amb el rom, servien de metxa; el cambrer, molt cerimoniós, es treia l'encenedor de la butxaca i li prenia foc. Quan tot el plat estava en flames el client, molt parsimoniós, l'anava remenant amb la cullereta. Als nanos allò ens semblava el sùmmum del sibaritisme.

I, finalment, hi havia els que duïen la bata de color marró clar, els adroguers de les botigues de queviures. Aquests adroguers, de vegades, seien en grups de tres al voltant d'una taula i feien la tertúlia mentre prenién un *carajillo* i es fumaven la cigarreta amb tabac de picadura que treien de les seves petaques.

Aquest col·lectiu, en aquells temps, ajudava a cobrir una necessitat social molt important: fiaven durant la setmana i els dissabtes al vespre, quan els homes arribaven a

3. En aquells temps, el conyac embotellat de la marca Tres Cepas, de la casa Pedro Domecq, era dels més reconeguts. Aquest conyac va desaparèixer durant la Guerra Civil i ja no es va tornar a distribuir més pel país. Les bótes de vi de les bodegues van quedar esgotades per la intensa producció de conyac que se'n va fer a la zona franquista per donar-lo, com a estimulants, a les tropes de xoc, que l'anomenaven popularment *asalta-parapetos*.

casa amb la setmanada, les dones anaven a pagar els deutes, tot i que no sempre del tot. Ells mateixos solien dir: «Qui a ca l'adrogar va i ve, dues cases manté». Malgrat aquest avançament econòmic que feien, alguns tenien els seus detractors, perquè vaig escoltar més d'una vegada alguna dona que deia «Vaig a ca l'escanyapobres», quan anaven ca l'adrogar.

Les converses que tenien giraven al voltant dels esports, els espectacles del Paral·lel i les seves figures (Sampere, Alady, Marco, Bella Dorita, etc.), però no els vam sentir a parlar mai de política. De vegades criticaven el curs de la vida. Una de les coses que els vaig sentir a criticar més d'una vegada era que es veien alguns obrers que, quan sortien de la fàbrica, anaven nets i polits i... amb sabates!, acostumats, com estaven, a veure als treballadors tornar a casa amb la mateixa roba de la feina, sovint bruta, i amb espadenyes; i deien que aviat no es distingiria l'obrer del patró. Veien bé que la gent anés mudada els diumenges i festius, però no els dies de cada dia... «on anirem a parar?»

Quan sortíem de l'escola, a les sis de la tarda, fèiem una ullada al vestíbul del cinema Atlàntida o miràvem des de la porta del Casinet, des d'on es veia el gimnàs que hi havia a la planta baixa, on hi havia joves que practicaven anelles, paral·leles, poltre, boxa, etc.

Després de la revolta de juliol del 1936 els bars es veien plens de gent vestida amb granota blava, alguns milicians amb armes, que venien de les casernes o hi anaven, i la plaça del Comerç era pas obligat per agafar el tramvia.

Les converses que tenien també eren diferents. El govern, que havia llicenciat les tropes el 19 de juliol, va haver de demanar una o dues lleves de reservistes d'artilleria, ja que no n'hi havia prou per equipar les bateries que havien de sortir cap al front amb les columnes. Aquells mobilitzats, al principi, van ser mal rebuts o rebutjats a les casernes. Els milicians no hi estaven d'acord, perquè si el govern refeia l'exèrcit tornarien a estar com abans de la revolta: «S'ha de fer la revolució ara que tenim les armes a la mà».

Durant aquells dies es va establir la sindicació forçosa per poder treballar i es van veure alguns petits establiments intervinguts per la CNT i la UGT; les parets del mercat tenien un rètol que ho indicava.

Hi havia molts pasquins de propaganda enganxats a les parets, la gent en feia acudits; reien per exemple d'un en què un barber amb bata blanca s'alliberava trencant amb les mans una cadena de ferro; o d'un altre de la UGT dedicat als empleats de banca als quals anomenava *obreros de cuello duro*. També reien d'un altre en què hi havia un goril·la amb una corona reial al cap i una mà posada a l'orella en actitud d'escoltar i hi deia *La bestia acecha*. Quan algun home gran, de cara arrugada, s'acostava a la seva colla per fer tertúlia sempre hi havia algú que deia «*Ojo* amb el que dieu, que aquest té cara d'anís del Mono».

Durant aquells dies també es va constituir un nou partit polític –la gent no en va fer gaire cabal, perquè ja n'hi havia molts de partits–, el PSUC; que aviat fou conegut com el «peix amb suc». Sant Andreu, que anomenaven Harmonia de Palomar, encara era per a la gent gran i la de mitjana edat un poble de classe humil poc il·lustrada i als quals de vegades se'ls travava la llengua i la memòria quan parlaven d'aquestes coses. Recordo una dona que deia que al seu fill no li agradaven els de la CNT i s'havia fet d'allò del pa sucat.

Les paraules que més sonaven, amb relació a l'administració de fàbriques i col·lectivitats, eren *comitè* i *control* –que no sé si ho eren, però semblaven sinònimes–, i els crítics amb els predominants anarquistes deien: «Aquí són els incontrolats els que exerceixen el control, així ens va tot».

Els pocs nois que anàrem a l'escola aquell mes d'agost ens el vam passar comentant totes aquestes coses que deien els grans, perquè nosaltres ho sentíem tot i, com que no sabíem ni enteníem quasi res de tot allò, ho donàvem per bo.

A les acaballes de l'estiu, en aquell temps de col·lectivitzacions, es va fer una mena d'assaig per fer funcionar alguns comerços sense diners per evitar el capitalisme. A l'edifici que hi ha al carrer Gran, que dóna al carrer Coroleu (l'antic C.A.S.I.), van posar unes taquilles al vestíbul on s'anava a pagar la quantitat de l'article que volies (no recordo quins articles eren controlats) i et donaven un tiquet amb el qual anaves a la botiga indicada, perquè te'l servissin. Jo, en sortir de l'escola al migdia, vaig anar un parell de vegades, enviat per la mare, a pagar i recollir el tiquet per valor de cinc quilos de carbó vegetal (carbó d'alzina) per cuinar. Quan anaves a la carboneria a adquirir-lo veies el carboner molt empiapat per aquell sistema de comerç. Allò, afortunadament, va durar poc, aproximadament un parell de mesos, no sé si perquè es va acabar l'assaig o perquè es va esgotar el carbó.⁴

A l'octubre van començar a circular els primers bitllets de cinc pessetes (*certificados de plata del Banco de España*) i la gent s'ho va prendre molt bé perquè així presumien de bitllets i deixaven de banda els pesats duros de plata. Aviat tots els pobles imprimiren bitllets de curs legal que ocasionaren més d'un trasbals en les transaccions fora de les localitats emissores.

Cap al novembre van començar a escassejar alguns queviures, la qual cosa va provocar que al mercat desaparegués la pràctica del regateig, un costum ancestral que ja no tenia raó de ser.

També va començar a escassejar el pa. Recordo que, en sortir de l'escola al migdia, vaig anar diverses vegades a fer cua a la porta de la fleca de can Molins per comprar pa quan encara no s'havia establert el racionament i només donaven un pa per comprador. Alla vaig presenciar els primers aldarulls i com un número de les Patrulles de Control⁵ va intentar posar ordre, així com la picaresca de la gent que intentava colar-se. També va començar a faltar el tabac i a l'estanc del carrer de l'Ajuntament es formava una llarga cua el dia que hi havia «saca».

Crec que una de les causes que va provocar l'escasseig durant aquells primers mesos va ser la manca de transport, perquè s'havien requisat molts camions per al front. Més endavant ja va ser causat per esgotament dels magatzems.

Una de les coses que aviat va escassejar va ser la carn, però la gent encara podia anar als pobles i comprar-ne. Cap al mes de desembre van arribar unes partides de carn congelada. La gent no estava acostumada a veure aquest tipus de carn i les mestresses

4. Quan el carbó es va esgotar, la gent va comprar-se fogons de petroli i anava a les benzineres a fer cua per adquirir-lo, i, quan es va acabar el petroli, van agafar la destal i cap a la muntanya a fer llenya per cuinar, tallant pins del frondós bosc que hi havia pel vessant del barri de Verdum.

5. Les Patrulles de Control eren una mena de policia anarcosindicalista que es va formar quan va començar la guerra, semblaven disciplinats, anaven amb un uniforme fosc -no recordo si de vellut negre- i portaven a la cintura una pistola metralladora en una funda de fusta. Aquesta funda s'acoplava quan havien de disparar; mai més no en vaig tornar a veure cap d'igual. Tenien la caserna al número 52 del carrer Gran (en el mateix edifici on ara hi ha el gimnàs Lleure), allà feien guàrdia en una de les grans portes des d'on es veien els cotxes de patrullar que tenien a l'interior. Aquest cos armat va desaparèixer després dels fets de maig de 1937. La gent deia que s'havien integrat en els cossos de la Guàrdia d'Assalt i dels Carrabiners.

de casa més tradicionals s'estaven de comprar-ne, perquè com que no les neveres de les carnisseries no estaven preparades per a aquell tipus de carn –les neveres encara funcionaven amb barres de gel– aquesta presentava un aspecte llepissós. Però la carn va durar poc. Alguns desconfiats deien que aquella carn provenia de la zona rebel; que els francesos compraven el bestiar, el sacrificaven, el congelaven i el venien a la República a preu d'or, i que el negoci era el negoci. No sé què hi havia de cert en aquestes afirmacions, però se'n parlava.

Al cinema Atlàntida van començar a fer programacions amb tres pel·lícules. De vegades, en sortir de l'escola a les sis de la tarda, vèiem un home amb una bicicleta i una gran carter a cuir a l'esquena, on portava els rotllos de les pel·lícules, que anava i venia, des de l'Atlàntida fins a un cinema de les Cases Barates (ara del Bon Pastor) on feien el mateix programa. Quan els diumenges anàvem al cinema, com que l'entreacte es feia molt llarg, la canalla picàvem de peus a terra, com a senyal de protesta, i tots rèiem i cridàvem «Al de la bicicleta se li ha punxat una roda».

Les pel·lícules que les distribuïdores tenien per estrenar es van anar acabant i es van haver de tornar a projectar pel·lícules d'anys enrere. *Sombrero de copa*, *Tiempos Modernos* i d'altres es van projectar dues o tres vegades durant la guerra. També van començar a projectar, aquella tardor, films soviètics de propaganda. El que més vegades es va repetir va ser *Los marinos de Kronstadt*.⁶

Com ja és sabut, hi havia poca gent que tingués aparell de ràdio i, per tant, molts anaven a casa d'amics que en tenien per escoltar, a les nits, ràdio Sevilla. Jo hi vaig anar un parell de vegades amb el pare. Aquell general parlava amb un to de veu ronc i més aviat desagradable –no m'estranya gens que el titllessin de borratxo– i usava frases plenes d'exabruptes i amenaces: «esos milicianos con el mono (es referia a la granota blava, de mecànic, que havien adoptat com a uniforme), qué monos están! Han quemado las iglesias, ya las construirán por un plato de rancho». Vaig adonar-me que la gent sortia fastiguejada després d'haver-lo escoltat, però alguns anaven, de tant en tant, a escoltar-lo pel morbo de saber què diria i per contrastar les notícies que donava la zona rebel amb les que es publicaven aquí. Quant a les ràdios locals, recordo haver escoltat una tarda de finals d'agost –devia ser un diumenge– en un bar, que el popular locutor Toresky i el seu personatge «Miliu» feien campanya per recollir donatius per a les milícies anti-feixistes. En «Miliu» deia «Què ha dit, senyor Toresky, milícies o malícies?». De tant en tant interrompien l'emissió per donar un comunicat –encara no havien establert *partes* de guerra– i al final deien «Viva la República» i tocaven l'himne de Riego.

Una tarda de mitjan octubre vaig anar a portar un encàrrec a casa del fins llavors patró del meu pare, al número 19 del carrer de les Monges,⁷ i la seva dona estava fent ganxet al costat de la ràdio. Va moure el dial cercant una música amable i va trobar una

6. Kronstadt és una base naval que hi ha en una illa propera a Leningrad (Sant Petersburg).

7. La guerra feia tres mesos que durava i no se'n veia el final a curt termini. Les obres públiques estaven suspeses, per tant el negoci estava aturat i el patró ja no podia pagar. El meu pare va haver de buscar-se feina en la indústria de guerra, al Parque de Artilleria. També vam haver de deixar la caseta on havíem viscut cinc anys fent de barraquers i traslladar-nos a una casa del passatge d'Isabel Ribó. El patró, el senyor Navés, va deixar casa seva i es traslladà, amb la seva família, a aquella caseta més discreta, tot esperant que passés la crisi. Vuit mesos més tard, la fatídica nit del 24 al 25 de juliol de 1937, una bomba va matar el seu fill a la seva finca.

emissora que emetia el pasdoble «Rocío»; quan la cançó va acabar, una veu masculina va fer una breu dissertació política i va acabar dient «*No escuchéis las emisoras del gobierno, todo es mentira. Escuchad radio CNTFAI del distrito quinto*». La senyora va girar tot seguit el dial amb cara de desdeny.

Al vespre i a la nit

En aquell temps ens regiem per l'hora solar. A l'estiu es feia de dia cap a les quatre del matí i s'acomplia la dita que «per la Mare de Déu d'agost, a les set ja és fosc»; per tant, la majoria de la gent acostumava a sopar a les vuit del vespre (a l'estiu, a les deu de la nit d'ara) i després, com que molt pocs tenien receptor de ràdio, sortien amb una cadira i seien a la porta de casa, a prendre la fresca i fer-la petar amb els veïns. Hi havia persones, com els meus pares, que si no feien tertúlia amb els veïns, s'estimaven més fer una passejada fins a la plaça del Comerç, que era el centre neuràlgic de Sant Andreu i on hi havia més moviment de tot el barri. Des que començava el bon temps, a mitjan mes d'abril fins a finals d'octubre, els meus pares hi anaven dues o tres vegades per setmana i jo els hi acompanyava.

Aquells vespres, cap a tres quarts de nou de la nit, al bar Versailles hi havia molt d'ambient, tant a les taules de fora com a les de dins, i els billars eren plens de jovent que esperava torn per fer la partida.

El trànsit al carrer Gran era gairebé inexistent, només de tant en tant arribava el tramvia 40 o passava l'autobús de dos pisos –iguals que els de Londres–, que anava des del carrer Palomar fins al Paral·lel i que tenia una parada al davant de la merceria Perelló; també, molt de tant en tant, passava algun cotxe.

El quiosc tancava quan ja havia venut els diaris vespertins: *El Siero (El Noticiero Universal)*, *La Rambla*, etc.

Al mig de la plaça es formaven grupets de gent que parlaven de política; aquestes persones, generalment, no seien a les taules del bar i només prenien la fresca mentre xerraven. Es formava un ambient semblant al que encara es veu a la Rambla de Canaletes quan es parla de futbol, però aquí tot era política. Es posaven dos a parlar i una colla els voltava per escoltar-los.

Una nit, per Setmana Santa,⁸ mentre passejàvem, en creuar la plaça d'Orfila, vam veure que l'església tenia les portes obertes i estava tota il·luminada amb ciris i plena de fidels que escoltaven el sermó que pronunciava un missioner des de la trona. Als pares els agradava escoltar-los per la seva eloqüència i ens vam acostar a les portes del temple; però el sermó era en català i els pares, que eren castellanoparlants, encara que l'entendien del tot i no arribaven a recollir tota l'amplitud i la bellesa d'aquelles rebuscades frases evangèliques, i per això vam marxar al cap de cinc minuts.

Estiguérem una estona voltant per la plaça del Comerç i a la tornada vam veure un grup de gent que feia enrenous per la vorera de l'església. Ens hi vam acostar i vam preguntar què passava, i la gent indignada explicava que uns joves brètols havien cridat

8. En aquells anys de la República, abans de la guerra, els calendaris marcaven en vermell (festiu) la tarda del Dijous Sant i el matí del Divendres Sant. I a l'Acadèmia Víctor fèiem festa aquells dies.

des de la porta de l'església i havien trencat el religiós silenci. «Me c... en Déu!, Me c... en l'hòstia», cridaven, i després fugien ràpidament. Els fidels havien sortit per empaitar-los, tot cridant «Són uns pintes, uns trinxeraires!».

Mentre tornàvem a casa, els meus pares comentaven aquella falta de respecte d'aquells crits blasfems dins d'un temple on se celebrava un acte de culte en un dia tan assenyalat.

Jo no vaig entendre gaire bé els motius de tanta indignació perquè de renecs com aquells en deia tothom, a tot arreu i a totes hores. Però el pare em va dir que la resta de gent diuen coses com «Me cassu'm Déu!, me cassu'm l'olla!», que no és ben bé igual però serveix per al mateix. Com que em va veure tan perplex, el pare em digué tot somrient: «Ve a fer el mateix desfogament interior però sense pudor, per tant fa més fi». Jo no vaig entendre res del que em deia i vaig pensar que feia broma.

Al pare li agradava escoltar les tertúlies de la plaça del Comerç però a mi m'avorrien. A més, no hi havia gaires nois coneguts, llevat d'algun que corria amb un patinet fet amb quatre fustes que rodava sobre coixinets de boles. Jo m'havia d'entretenir mirant els quadres de les pel·lícules que feien a l'Atlàntida o entrant al Casinet, que estava obert, amb els llums encesos i amb el diari *La Humanitat* sobre alguna taula, però a dintre del local no hi havia ningú. Eren els militants els qui organitzaven o iniciaven aquells grups que parlaven de política a la plaça. De vegades pujava per l'escala fins al primer pis i veia tota una gran sala que servia també de teatre, ja que hi havia un escenari, però tampoc no hi havia ningú.

Molts cops que no sabia què fer, em posava al costat del pare a escoltar què deien. Em semblava que sempre parlaven del mateix; que si l'Azaña, que si en Prieto, que si en Gil Robles, que si en Companys; o bé, que si l'Esquerra, que si la Lliga, que si la «seda» (CEDA)..., que a mi em tenia intrigat ja que no havia llegit aquesta sigla en cap diari. Bona part dels homes que escoltaven eren castellanoparlants i la majoria es limitaven a dir «Sí, es lo que dice éste» o «es lo que dice aquel», però, curiosament, també deien «seda» perquè era tal com ho sentien a dir als catalans. Anys després, quan vaig saber el significat de les sigles CEDA, vaig deduir que aquells homes que escoltaven sense intervenir eren analfabets, peons poc qualificats i amb sous baixos, per això no se'ls veia mai que consumissin al bar, però, això sí, estaven apassionats pel moment polític que vivia el país; i els que portaven la veu cantant en aquells grupets devien ser militants del Casinet de l'Esquerra Republicana o bé del sindicat que venien a crear opinió.

El bar Versailles tenia un aparell de ràdio amb un altaveu orientat cap a la plaça perquè la pugués sentir la clientela que ocupava les taules de la terrassa. A les nou de la nit donaven el butlletí de notícies, en català, i la gent parava les seves converses i tertúlies per escoltar-lo. Les notícies duraven, més o menys, un quart d'hora i eren, la majoria, de política interior; mentre va durar, també es va parlar de la guerra d'Abissínia (actual Etiòpia) contra els italians, i alguns dies també hi havia notícies d'esports. La gent s'entusiasmava amb les curses ciclistes, sobretot quan Mariano Cañardo guanyava alguna etapa. També s'interessaven pel futbol i la boxa.

Una nit la ràdio va començar a retransmetre les notícies; en va donar tres o quatre en pocs minuts i, tot seguit, el locutor va dir «I el que vulgui saber més notícies que demà compri el diari». Tothom va quedar perplex, i no es va saber si va ser per causa de la censura.

Una nit que tant la plaça com el bar eren plens, de sobte van arribar dues camionetes de Guàrdies d'Assalt, es van posar ràpidament una al carrer Gran davant del bar i l'altra al carrer Pons i Gallarza, les dues cobrint les portes del bar; els guàrdies van començar a detenir joves de l'interior del bar Versalles. La gent va quedar sorpresa i els grupets que hi havia a la plaça i els clients de les taules de la terrassa van fugir cap als carrers Ajuntament i Balari. Els meus pares i jo també vam marxar i no vam saber a què es devia aquell enrenou. Al dia següent tot tornava a estar igual; potser la gent va comentar-ne les causes però jo no en vaig estar al cas.

De vegades, tip d'escoltar el que deien els homes i de no entendre res, anava al grup de les dones, on hi havia la mare. Gairebé totes eren castellanoparlants; eren les dones dels que estaven escoltant la política, i es dedicaven a criticar alguns costums molt arrelats entre la gent catalana.

Criticaven que molts joves, quan tenien setze o disset anys i ja eren mig operaris, en comptes de donar la setmanada a casa, en donaven una petita quantitat, com si estiguessin a despesa, i se'n quedaven la resta; per això sempre hi havia tants joves prenent cervesa i jugant al billar. També criticaven que quan eren més grans i ja eren operaris, llogaven un pis pels voltants del Paral·lel entre tres o quatre per fer les seves festes. I el més greu era que alguns d'aquests nois quan es casaven continuaven fent el mateix; li donaven un tant a la dona i ella havia de treballar per mantenir la casa. Aquells homes prenién la barreja al matí, bevién vi en tots els àpats, cerveses en plegar de la feina i cap al vespre feien tertúlia amb els amics al cafè; i els diumenges alguna cerveseta al matí, el vermut i, després de dinar, el *carajillo* amb cigaló. A la tarda, al futbol, i al vespre, la tertúlia amb els amics mentre prenién alguna cosa i fumaven.

Les dones castellanoparlants, en canvi, deien que controlaven bé el marit; però el tabac era l'únic que no intentaven treure-li, i si volien beure... que s'amorressin a la font de la plaça.

Malgrat el que deien aquelles dones, també hi havia gent gran, tant catalans com castellans, que arrossegaven l'antic costum de fer de la taverna la segona llar. Alguns d'ells, per sort pocs, als cinquanta anys ja s'havien begut la quota corresponent a més d'un segle. En les bodegues i en despatxos de begudes encara es conservava l'ancestral costum de tenir penjada, sobre la llinda de la porta, una branca de pi que indicava, de lluny i sense necessitat de preguntar ni de llegir res, el que s'hi. Per això encara hi havia la dita popular «Allà on vegis un ram senyal que venen mam, allà on vegis un pi senyal que venen vi». També es deia del borratxo que «mamava més que un vedell».

Aquelles dones també vaticinaven que aviat hi hauria tants divorcis com a Amèrica, però aquells vaticinis no es van acomplir: l'alçament militar que va provocar la Revolució i la Guerra Civil que va seguir ho va desgavellar tot i, sobretot, el modest nivell de vida que gaudíem, que va davallar molts punts, i es va trigar molts anys a recuperar-se.

Ja durant la guerra, encara continuaven les discussions a la plaça, però ara més apassionadament, sobre els esdeveniments bèl·lics. Jo m'acostava a un banc on seien uns quants vells que parlaven més assossegadament i me'ls escoltava: «Ja ha passat un mes i mig i el govern encara no ho ha sufocat? Malament!». Després divagaven sobre com podia acabar tot allò. Un deia que podria ser que Espanya quedés dividida en dues parts; un altre deia que potser, com que no ens entenem, se la repartirien entre diversos països. Una nit, parlant sobre la guerra un va dir «Res d'abraçades amb el senyor Bergara!». Un vell que semblava més assenyat se'l va mirar i va dir una frase que vaig sentir diverses

vegades durants aquells dies: «Aquesta guerra ens està mostrant que hi ha dues classes d'analfabets: els que no saben llegir i els que no saben què llegeixen, que són els més difícils». Lo d'en Bergara em va intrigar perquè ho també ho havia sentit més d'una vegada però ningú no explicava qui era aquell individu. Al cap de molts anys vaig saber quin significat tenia *el abrazo de Vergara*. De totes maneres, la gent creia que, malgrat tot, la guerra ja s'hauria acabat per Nadal.

Al cinema Atlàntida, a més de la programació normal, feien reportatges sobre front d'Aragó. I al casinet, en una paret de la planta baixa, on hi havia el gimnàs, hi van posar un gran mapa d'Espanya, com un mural, i amb una cinta vermella subjectada amb xinxetes, delimitaven els fronts. Per marcar el del Nord havien d'enfil·lar-se a una escala. Aquest mapa es veia des de la porta de la plaça. A tall d'anècdota diré que pel que fa al sector del Nord d'aquell mapa, després de la pèrdua de Bilbao, ningú es va molestar a pujar a l'escala i corregir-lo; cap al final de la guerra encara hi havia marcats aquells fronts de Santander i Astúries.

Cap al mes d'octubre, en les converses de la plaça ja hi havia alguns ja no eren tan optimistes com al principi: «Fa prop de tres mesos que va començar "la broma" i encara no hem agafat Oviedo, ni Saragossa, ni Osca, ni res; pel contrari hem tornat de Mallorca i s'ha perdut Irún i Toledo. A aquest pas per Nadal encara serem a Tardienta». Uns altres deien: «La pilota encara és al terrat, ja veurem cap a quin cantó cau». Hi havia també els més irònics que deien: «Ara que s'acosta l'hivern i amb el fred que fa per Aragó, aquests xicots que van sortir en ple estiu, tan sols amb una manta, quan comencin els constipats, plegaran i tornaran cap a casa».

Hi havia una mena de desig que per Nadal tots a casa i amb la guerra acabada, però entre els que no eren tan optimistes n'hi havia un que creia que la guerra encara seria llarga i ho argumentava a la seva manera: «_perquè per ara estem anant enrere (ningú no va dir mai estem reculant) i la guerra l'hem de guanyar».

Cap a mitjan mes es presentava algú a fer-se veure entre els grupets de la plaça per explicar que havia estat al front i presumir-ne; n'hi va haver un que va dir que hi havia estat tres vegades. En total van ser tres homes, d'una edat que passava de la trentena, i en tres nits diferents. Per la manera com en parlaven, dos d'ells, més aviat semblava que havien anat d'excursió que no pas al front d'Aragó. Devien ser d'aquells incontrolats i ja massa grandets que pujaven als camions dient que anaven a la guerra i quan arribaven a Barbastre o Bujaraloz es quedaven per les tavernes del poble i quan hi havia un camió que tornava a Barcelona hi pujaven amb l'excusa que anaven a veure a la família; i cap a casa. No deien res d'haver passat por. Abans de la guerra, passar por es definia popularment amb eufemismes com «passar canguelo» o «acollonir-se». Però el tercer d'aquells intrèpids va donar detalls d'haver participat en els combats de la presa del cementiri d'Osca i amb relació a la por va dir una frase que jo no havia escoltat mai, però que es va dir bastant en els anys següents: «Se'm van posar els collons per corbatí!».

A les acaballes del mes d'octubre, les nits ja van començar a refrescar i aquells grupets anaren disminuint fins que es van dissoldre del tot. Mai més no es tornaria a crear aquell ambient a la plaça del Comerç.

Durant el mes de novembre, la gent parlava molt de Madrid pertot arreu; el front havia arribat a la capital. Els diaris portaven comunicats, que ocupaven una o dues pàgines, que explicaven com anava la lluita sector per sector: Ciudad Universitaria, Casa de Campo, Puente de los Franceses, Barrio de Usera, etc.

A Sant Andreu, i possiblement a tot Barcelona, no es vivia ambient de guerra. El front d'Aragó semblava que estigués molt lluny i, a més, estava estabilitzat. El que preocupava més a la gent eren els problemes locals causats per la revolta i també l'escassetat d'alguns productes d'importació o que eren produïts a la zona rebel, juntament amb els rumors i els temors de persecucions d'elements sospitosos; per tant, es vivia normalment dintre d'aquella anormalitat. La sensació d'estar en guerra es va començar a sentir poc temps després, quan començaren els bombardeigs, i amb l'arribada de refugiats i la crida de lleves per formar l'Exèrcit Popular.

Al desembre continuava la lluita a Madrid, i a Catalunya s'organitzaren actes de solidaritat i ajuda. Al cinema Atlàntida es va projectar un llarg documental titulat *Madrid, tumba del fascismo*. La guerra encara no s'havia acabat per Nadal –el Nadal i totes les festivitats religioses havien quedat suprimides–, un divendres feiner i sense torrons, malgrat que tota la indústria torronera estava en zona lleial; però la gent veia venir l'any 1937 amb esperança: s'havia aturat l'enemic a les portes de Madrid i esperaven que per primavera tot allò ja s'hauria acabat. I si era del tot favorable als d'aquest cantó, millor. Naturalment.